

⁴¹ Луначарский А.В. Политика Народного Комиссариата по Просвещению за 5 лет // Луначарский А. Проблемы народного образования (Сборник статей). – М., 1923. – С. 172-173.

Резюме

Сергєєв І.П. Матеріальний стан “народного вчителя” в Радянській Росії в 1917-1921 рр.

В статті розглядається питання про матеріальний стан російського вчителства в умовах централізованого державного фінансування. Автор показує чинники, які впливали на матеріальне становище вчителів початкових та середніх шкіл Радянської Росії в 1917-1921 рр. (підвищення ставок заробітної плати, знецінення паперових грошей, затримки з виплатою грошей та продовольчих пайків), і приходить до висновку, що експеримент з державним фінансуванням народної освіти привів російське вчителство до зубожіння, голоду, хвороб і негативно позначився на престижі вчительської професії.

Яковенко Ю.Л.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕСІЙ У СРСР У ПЕРІОД ЗДІЙСНЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Практика укладання концесійних договорів Радянської країни з іноземними підприємцями розвивалась протягом 20-х рр. ХХ ст. Відомо, що концесії стали складовою частиною нової економічної політики. Але питання про концесії розглядалось ще у 1918р. Перші офіційні пропозиції концесій радянський уряд зробив США 14 травня та Німеччині 15 травня 1918р.¹ Однак громадянська війна та іноземна інтервенція стали непоборною перепорою на шляху до налагодження нормальних дипломатичних відносин з іншими країнами, до встановлення міжнародних економічних зв'язків, робили неможливими реалізацію концесійних планів. За увесь 1918р. Раднарком розглянув лише одну концесійну пропозицію². 23 листопада 1920р. РНК РСФРР видав декрет про загальні економічні та юридичні умови концесій. Навесні 1921р. радянський уряд відмовився від політики „воєнного комунізму”. Концесії

органічно вписались в нову економічну політику з її дозволом на приватну підприємницьку діяльність та вільну торгівлю. До 1 січня 1928р. було укладено 163 концесійних договори, більшість з яких було пов'язано з обробною промисловістю (28,5%) та торгівлею (25%)³. Однак їх життя було недовгим. Більшість концесійних підприємств в СРСР були закриті в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Головний Концесійний Комітет, який розглядав концесійні пропозиції, розробляв тексти угод з іноземними підприємцями, був ліквідований у 1937р.⁴

Вже у 20-х рр. XX ст. з'явилися перші дослідження проблеми концесій, де висвітлювались мета, завдання, перспективи залучення іноземних капіталів в радянське народне господарство, характер концесійних підприємств. В.І.Ленін називав концесії вимушеним кроком молодого республіки, продовженням війни зі світовим капіталом, але іншими засобами⁵. Він вказував на те, що головні інтереси при переговорах про концесії – політичні; економічне ж значення концесій було питанням „повністю другорядним”⁶. В.І.Ленін переконував противників концесійної політики в тому, що збитки від концесій ніщо у порівнянні з війною проти союзу імперіалістів⁷; що соціалістична республіка ще слабка, а приплив іноземних капіталів допоможе відновити господарство⁸. Він підкреслював, що концесії бажані, але повинні знаходитись під всебічним контролем радянського уряду⁹.

Необхідність допущення іноземних капіталів в радянську економіку в умовах розрухи відзначали дослідники І. Літвінов, М.Яннін. Вони підкреслювали, що концесійна політика забезпечує збільшення маси вироблених товарів, кількості кваліфікованих робітників, отримання від концесіонерів сучасної техніки, поліпшення розрахункового балансу країни, зростання державних прибутків тощо.¹⁰ Багато позитивних моментів у концесійній діяльності уряду вбачав М. Іоельсон, однак він зазначав, що відродження народного господарства країни можливо й без концесій. Їх роль повинна була звестись до того, щоб дати додаткові кошти для піднесення економіки¹¹. І. Літвінов писав, що за допомогою концесій радянській державі потрібно використовувати конкуренцію капіталістів, їх „ворожнечу та ненависть”, їх готовність за великі прибутки слугувати „якому

завгодно богу чи чорту”¹². Книги Н.Дергачової довгий час зберігались в спеціальному бібліотечному фонді, тобто читачі не мали можливості ознайомитись зі змістом цього дослідження. Н.Дергачова, розповідаючи про політичний аспект концесійної діяльності, зазначила, що концесії допомагають відродити народне господарство, зміцнити радянську республіку для того, щоб пізніше „розбити міжнародний капітал”¹³. Цим дослідниця спростовувала усі заяви радянських керівників про миролюбність зовнішньої політики СРСР.

Деякі економісти 20-х р. були схильні більш критично ставитись до концесійної політики. Вони зауважували, що негативних наслідків від неї більше, ніж позитивних. Так, О.Куперман звертав увагу на те, що концесійна промисловість має зовсім мізерну питому вагу в загальній ценовій системі¹⁴. Ю. Ларін значним недоліком концесійної політики вважав те, що робітники на концесійних підприємствах працювали з більшою напруженістю, ніж робітники державних підприємств¹⁵. Хоча в той же час О.Куперман писав, що норма виробітку в середньому на одного робітника була низькою у зв'язку із незавершеним процесом організації концесійних підприємств¹⁶.

У 20-х рр. XX ст. панувала одностайна думка щодо характеру концесійних підприємств, які вважались суто капіталістичними елементами в соціалістичній системі, яким дозволялось існувати, працювати, розвиватись в межах радянського законодавства. І.Літвінов підкреслював, що з концесіями в народне господарство „уклинювались острівці капіталізму” та лише частина прибутків з концесій належала соціалістичній державі¹⁷. О. Куперман також вказував на капіталістичний характер концесійних підприємств, бо вони використовували найману робочу силу¹⁸. Такої ж думки дотримувався Ю.Ларін¹⁹. М. Яннін писав, що концесійні підприємства – це приватні підприємства, які протистоять системі державної власності, державній промисловості²⁰.

В першій половині та середині 20-х рр. XX ст. більшість політичних діячів, економістів, вчених захищали та підтримували діяльність уряду по залученню іноземних капіталів в радянську економіку. Однак вони не ідеалізували концесії, враховуючи небажані наслідки або можливу небезпеку від активної

підприємницької діяльності іноземних капіталістів для радянської держави. Наприкінці 20-х рр. у зв'язку із зміною внутрішнього політичного курсу СРСР, погіршенням міжнародних відносин прибічників звуження сфери вільного проникнення іноземних капіталів у народне господарство стало менше. Результатом цього стало згортання концесійної політики і взагалі „закриття” країни. Тема концесій на довгі роки опинилась поза сферою дослідницького аналізу.

Новий етап у вивченні проблеми концесій в Радянській країні в період непу розпочався наприкінці 50-х рр. XX ст. Концесії в цей час розглядались як складова частина державного капіталізму. Інтерес до проблеми державного капіталізму виник не випадково. Це було пов'язано із появою та розвитком державно-капіталістичних підприємств в країнах так званої «соціалістичної співдружності». Визначення поняття „державний капіталізм” викликало наукову дискусію, яка тривала з кінця 50 до початку 80-х рр. XX ст. Дослідники І. Брін, Б. Юферева, А. Левін вважали державний капіталізм перехідною формою від капіталізму до соціалізму. Однією з форм держкапіталізму були концесії. Отже, концесійні підприємства – некапіталістичні, оскільки основний капітал належав радянській державі, а перехідні до соціалістичних підприємств. Так, А. Левін писав, що на державно-капіталістичних підприємствах мали місце два протилежних класи капіталістів та робітників, два види власності (державна та приватна); а робоча сила залишалась товаром. Однак в умовах диктатури пролетаріату держава контролювала діяльність капіталістів, встановлювала жорсткі рамки експлуатації робітників²¹. Це буцімто змінювало характер державно-капіталістичних підприємств. А. Левін вказував, що коли закінчувався строк концесійного договору, підприємство переходило у власність радянської держави, тому замість двох видів власності залишалась одна – державна²². І.Брін зазначав, що основне протиріччя перехідного періоду формулюється як „хто-кого”, а найбільш яскраво воно виявляється в концесіях²³.

Деяко іншої думки дотримувались І.Сергєєв, М.Захарова, А.Коссой. Так, дослідник А. Коссой не вважав концесійні підприємства перехідними до соціалізму, вказував на їх подвійний характер, який виявлявся в тому, що ці підприємства мали риси

приватнокапіталістичних, а також як державно-капіталістичні відносились до „організованої та запланованої частини економіки радянської держави”²⁴. М.Захарова, вступаючи в наукову дискусію з цього приводу, писала, що перехідні виробничі відносини виникають лише при сумісному розпорядженні засобами виробництва представниками держави та приватного капіталу; а концесії держава лише контролювала, а не втручалась в їх процес виробництва, тому вони не можуть бути перехідними формами до соціалізму²⁵. Але дослідниця вважала, що концесії при внесенні певних змін в договори для того, щоб залучити робітників до управління підприємством, могли стати перехідною формою господарства²⁶. М.Захарова наполягала, що держкапіталізм як перехідна форма в роки непу в СРСР практичного застосування не мав²⁷. Дослідник І.Сергєєв зазначав, що державний капіталізм в СРСР носив тимчасовий характер²⁸; він використовувався в перехідний період, який представляв собою начебто форму класової боротьби, коли створювались умови для перемоги соціалізму²⁹. Форми державного капіталізму дослідник поділяв на дві групи. Одну групу він вважав перехідною до соціалізму, наприклад, кооперацію дрібних товаровиробників. Друга група не мала рис перехідності; це оренда та концесії³⁰. На відміну від М.Захарової, І.Сергєєв наполягав, що державний капіталізм безумовно існував в тих формах, про які писав В.І.Ленін (оренда, концесії, змішані та акціонерні товариства, комерційна торгівля). Він підкреслював перевагу державного капіталізму над приватногосподарським капіталізмом³¹ та його підпорядковане становище в умовах диктатури пролетаріату³². Можна вважати, що монографії М.Захарової та І.Сергєєва завершили наукову дискусію з приводу визначення поняття „державний капіталізм”.

Щодо значення концесій для розвитку народного господарства в СРСР у кінці 50 – початку 80-х рр. думки дослідників не були одностайними.

Те, що концесійна діяльність іноземних підприємців на території СРСР дала незначні результати, підкреслювали І. Брін, В. Флеров. Так, В. Флеров, наприклад, писав, що роль концесій в народному господарстві була майже непомітною³³. І. Брін вважав причинами провалу концесійної політики швидкий розвиток

державної промисловості, ворожість та пов'язану із нею обережність іноземних капіталістів³⁴, а також незадовільну роботу Головного Концесійного Комітету³⁵.

Однак була й інша точка зору. Дослідник А.Нікітін писав, що концесійна політика була корисною, бо ця форма державного капіталізму стала засобом використання протиріч між так званими імперіалістичними державами³⁶, засобом доведення капіталістичним країнам світу можливості домовитись з радянськими представниками, основою для встановлення міжнародних ділових зв'язків³⁷, методом залучення іноземного капіталу до соціалістичного будівництва³⁸. Б. Юферева зазначала, що концесії сприяли розвитку виробничих сил республіки, підвищенню матеріального добробуту робітників³⁹. Однак наприкінці 50 – початку 80-х рр. XX ст. переважаючою була думка, що концесійна політика не дала помітних очікуваних результатів.

Отже, дослідники кінця 50 – початку 80-х рр. намагались розібратись у понятті „державний капіталізм”, зробили свій внесок у вивчення історії окремих концесій, змішаних товариств, практики залучення іноземної технічної допомоги, але затиснуті в рамки марксистсько-ленінської ідеології не змогли об'єктивно розкрити поставлені питання.

Третій період у вивченні радянських концесій часів непу наступив наприкінці 80-х рр. XX ст. Можна виділити дві причини різкого зростання інтересу до цієї проблеми у вказаний період: 1) в умовах „перебудови” необхідність не протиставляти СРСР країнам з ринковою економікою, а співпрацювати з іншими державами, входити у світовий ринок⁴⁰; 2) невдачі економічних реформ політичного курсу „перебудови”, дискусії з приводу методів подолання перепон на шляху до нового механізму господарювання, а в першу чергу, організації спільних підприємств⁴¹. На відміну від попереднього періоду в історіографії проблеми концесійної політики СРСР в роки непу дослідження кінця 80-х рр. характеризувались більшою об'єктивністю. Раніше усе, що було пов'язано з капіталізмом, оцінювалось як вороже та шкідливе для СРСР. В історіографії кінця 80-х рр. XX ст. дії радянського уряду в роки непу по відношенню до концесій тепер не завжди визнавались правильними. А. Донгаров, наприклад, підкреслював економічну та

правову незахищеність концесій, наявність тиску на концесіонерів з боку професійних спілок, місцевих органів⁴². Підтверджували це М.Осьмова та О. Стулов. Висновок дослідників: невдачі концесій часів непу пов'язані із підозрілістю, ворожістю, надмірною вимогливістю з боку державних установ та профспілок, а не з помилками, допущеними Головним Концесійним Комітетом⁴³. Роком згорання концесійної політики М. Осьмова та О. Стулов називали 1929р., коли було складено план заходів по зниженню прибутків концесійних підприємств легкої промисловості⁴⁴. Дослідник В.Секушин на прикладі ленінградських концесій вивчав причини концесійної політики та її згорання. Вчений вбачав перші кроки гальмування в концесійній діяльності вже у 1924р. В. Секушин підкреслював, що вони з'явилися не тільки на місцевому рівні, але й на державному у вигляді вагань державних діячів щодо необхідності концесій⁴⁵. Щодо з'ясування внеску концесій у народне господарство СРСР дослідники кінця 80-х рр. зауважували, що іноземні капіталісти вклали багато коштів в радянську економіку. М. Осьмова та О. Стулов, наприклад, писали, що у 1928/29 господарському році інвестований капітал складав 70 млн. карб.⁴⁶ Однак відносні дані були значно скромнішими. За їх підрахунками доля концесій у сукупних інвестиціях в народне господарство дорівнювала лише 1%⁴⁷. Це мізерна величина.

Сучасний період в історіографії (1990-поч. ХХІ ст.) характеризується продовженням та поглибленням наукових традицій кінця 80-х рр. ХХ ст. на основі аналізу нових документів, які раніше були недоступними для дослідження. Так, монографія О.Мозохіна базується на матеріалах Об'єднаного Державного Політичного Управління та розкриває методи, особливості його діяльності в період нової економічної політики. Ця праця містить цікаву інформацію про боротьбу комітету з економічним шпигунством, пов'язаним з концесійною діяльністю іноземних підприємств. Дослідник помітив, що в першій половині 20-х рр. функцією чекістів було спостереження за концесіями, а в другій половині 20 – на початку 30-х рр. вони виконували ліквідаторську функцію⁴⁸. М. Новиков вважав, що при аналізі результатів концесійної політики потрібно мати на увазі настрої вищого

керівництва країни у 20-х рр. Сутність цього настрою: „Майже ніхто на концесії не дивиться серйозно”⁴⁹.

Після ознайомлення з історіографією проблеми концесій в СРСР в 20-х рр. XX ст. стає очевидним, що кожний її період є важливим, цінним, наповненим новими відкриттями. Сучасні дослідники, спираючись на усі попередні досягнення та на велику кількість документів, мають можливість поглиблювати знання, відкривати наукові дискусії з метою створення найбільш повної та об'єктивної картини такого історичного явища як концесії на території СРСР в роки нової економічної політики.

Примітки

¹ Донгаров А.Г. Иностранный капитал в России и СССР. - М., 1990. - С. 43.

² Там же - С.44.

³ Югов А. Из книги «Народное хозяйство Советской России» // НЭП. Взгляд со стороны. - М., 1991. - С. 264.

⁴ Секушин В.И. Отторжение: НЭП и административно-командная система. - Л., 1990. - С. 63.

⁵ Ленин В.И. Доклад о концессиях на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 21 декабря // ПСС. - Изд. 5-е. - Т. 42 (ноябрь 1920 - март 1921). - М., 1981. - С. 92.

⁶ Там же. - С. 96.

⁷ Там же. - С. 104.

⁸ Там же. - С. 117.

⁹ Там же. - С. 127.

¹⁰ Янин М. Некоторые вопросы концессионной политики // Плановое хозяйство. - 1926. - № 10. - С. 67-68.

¹¹ Иоэльсон М. Наша концессионная политика // Экономическая жизнь. - 1927. - 11 декабря. - С.2.

¹² Литвинов И. Значение миграции капиталов для стран капиталистических и для СССР // Социалистическое хозяйство. - 1925. - Кн. VI. - С. 135-136.

¹³ Дергачева Н.П. Концессии. - Л, 1925. - С. 7.

¹⁴ Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР // Социалистическое хозяйство. - 1927. - Кн. 1. - С. 154.

¹⁵ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. - М., Л., 1927. - С. 147.

¹⁶ Куперман О. Указ. соч.- С. 154.

- ¹⁷ Литвинов И. Указ. соч.– С. 135.
- ¹⁸ Куперман О. Указ. соч. – С. 159.
- ¹⁹ Ларин Ю. Указ. соч.– С. 146.
- ²⁰ Яннин М. Указ. соч.– С. 68.
- ²¹ Левин А.Я. Социально-экономические уклады в период перехода от капитализма к социализму. – М., 1967. – С. 12.
- ²² Там же. – С. 17.
- ²³ Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму. – Иркутск, 1959. – С. 30.
- ²⁴ Коссой А.И. Государственный капитализм в условиях строительства социализма. – М., 1975. – С. 187.
- ²⁵ Захарова М.В. Использование переходных экономических форм в строительстве социализма. – Л, 1971. – С. 60.
- ²⁶ Там же. - С. 61.
- ²⁷ Там же.– С. 62.
- ²⁸ Сергеев И.И. Ленинское учение о государственном капитализме и использование его основных приёмов и форм в первые годы НЭПа. – Саратов, 1974. – С. 29.
- ²⁹ Там же. – С. 30.
- ³⁰ Там же.– С. 26.
- ³¹ Там же.– С. 49.
- ³² Там же.– С. 10.
- ³³ Флеров В.С. Политики в отношении частного капитала на Дальнем Востоке // Сибирь и Дальний Восток в период восстановления народного хозяйства. – Вып. VII. – Томск, 1972. – С. 166.
- ³⁴ Брин И.Д. Указ. соч. – С. 173.
- ³⁵ Там же. – С. 178.
- ³⁶ Никитин А.Ф. Использование советским государством концессионной политики в борьбе за мирное сосуществование (1918-1925 гг.) // Труды Иркутского государственного университета им. А.А.Жданова. – Т. 59. – Серия историческая. – Вып. 2. – Иркутск, 1970. – С. 110.
- ³⁷ Там же. – С. 113.
- ³⁸ Там же. – С. 114.
- ³⁹ Юферева Б.В. Ленинское учение о госкапитализме в переходный период к социализму. – М., 1969. – С. 97.
- ⁴⁰ Донгаров А.Г. Указ. соч. – С. 155.
- ⁴¹ Осьмова М., Стулов О. Иностранный капитал у нас – новое, хорошо забытое старое? // Коммунист. – 1990. - № 18. – С. 51.

⁴² Донгаров А.Г. Указ. соч. – С. 128.

⁴³ Осьмова М., Стулов О. Указ. соч. – С. 56-57.

⁴⁴ Там же. – С. 55.

⁴⁵ Секушин В.И. Отторжение: НЭП и административно-командная система. – Л., 1990. – С. 46.

⁴⁶ Осьмова М., Стулов О. Указ. соч. – С. 51.

⁴⁷ Там же. – С. 52.

⁴⁸ Мозохин О. ВЧК-ОГПУ: карающий меч диктатуры пролетариата. – М., 2004. – С. 295

⁴⁹ Новиков М.Н. Из истории концессионных предприятий Москвы в период нэпа. – М., 1997. – С. 17.

Резюме

Яковенко Ю.Л. *Історіографія проблеми концесій Советського Союзу в період нової економічної політики.*

Статья посвящена изучению историографии проблемы концессий, существовавших и действовавших на территории Советского государства в годы новой экономической политики. Интерес к вопросу о концессиях появился уже в 20-х гг. XX ст. Каждый из последующих этапов историографии опирался на предшествующий богатый опыт изучения концессионного дела в СССР. Переоценка деятельности концессионеров, действий советского правительства, местных органов власти появилась в трудах исследователей конца 80-х гг. XX ст. Эта тенденция расширяется и углубляется на современном этапе историографии.